

نقد و معرفی کتاب ابن حوقل (مطالعه‌ای تاریخی در کتاب صورة الارض او)

رحیم پاک‌نژاد

مدرس مدعو و دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم و انسانی، دانشگاه تهران

Am72.paknejad@gmail.com

مقدمه

ابن حوقل از جمله جغرافی‌نویسان نامدار جهان اسلام است که کتاب مشهور او با عنوان صورة الارض (المسالک و الممالک و المفاوز و المهالک) از جمله متون متقدم در این حوزه به حساب می‌آید. انتشارات تموز در سال ۲۰۰۶ میلادی کتابی ذیل عنوان ابن حوقل (مطالعه‌ای تاریخی در کتاب صورة الارض او) درباره او منتشر کرد که نام دکتر سعد عبود سمار را به عنوان نویسنده بر پیشانی دارد.^۱ عبود سمار استاد تاریخ عرب باستان در دانشگاه واسط عراق است که از جمله آثار او می‌توان به کتاب آنهایتا: الهة آب و باروری در اساطیر ایران باستان^۲، امر مقدس در نزد عرب پیش از اسلام^۳، و قبایل مذحج پیش از اسلام (و دوره‌های نخستین اسلامی)^۴ اشاره کرد. این کتاب شامل یک مقدمه و چهار فصل و نتیجه‌گیری است که جزئیات هر فصل بدین ترتیب است: ۱. زندگی ابن حوقل، گرایش‌های سیاسی او، نسخه‌ها و چاپ‌های کتاب صورة الارض، روش ابن حوقل، تطبیق دو کتاب مسالک و ممالک اصطخری و صورة الارض، ابن حوقل و اندیشه‌های بطلمیوسی در جغرافیا و تفکرات هندی در این علم، اهمیت ابن حوقل در اندیشه جغرافی عربی؛ ۲. جنبه‌های اداری (اصطلاحات و تقسیم‌بندی‌های اداری و...)، جنبه‌های اجتماعی (قبایل و اقوام، زبان‌ها، پراکندگی ادیان و مذاهب)؛ ۳. جنبه‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعت، تجارت و...)؛ ۴. نگاه ابن حوقل به [مقوله] شهرنشینی (مفهوم شهرنشینی، وسعت شهرها، برنامه‌ریزی شهری، [وضعیت] آب آشامیدنی و...).

توصیف

عبود سمار در مقدمه کتاب خود ضمن اشاره به اهمیت ابن حوقل در تاریخ علم جغرافیا و تأثیراتی که بر نویسندگان پس از خود نهاده، به این نکته می‌پردازد که علی‌رغم جایگاه ویژه این عالم مسلمان چنان‌که شایسته و بایسته است به او پرداخته نشده و این کتاب را در راستای جبران این خلاء نوشته است. دیگر نکته مهم مقدمه کتاب، ذکر منابع و مراجعی است که اشاراتی درباره ابن حوقل داشته‌اند و منابع تفصیلی نیز در پایان کتاب آمده است.

^۱ سعد عبود سمار، ابن حوقل (دراسة تاريخية في كتابه صورة الارض)، دمشق: دار تموز، ۲۰۰۶ م.

^۲ سعد عبود سمار، آنهایتا: إلهة المياه والخصب في الميثولوجيا الإيرانية القديمة، دمشق: دار تموز، ۲۰۱۸ م.

^۳ سعد عبود سمار، المقدس عند العرب قبل الإسلام، دمشق: دار تموز، ۲۰۱۹ م.

^۴ سعد عبود سمار، قبائل مذحج قبل الإسلام والعصور الإسلامية الأولى، دمشق: دار تموز، ۲۰۱۷ م.

در بخش زندگی‌نامه ابن حوقل تلاش شده تا عمده سوانح حیات او در منابع متقدم مورد واکاوی قرار گیرد و البته به مقالات جدید و غربی در این موضوع هم اشاره رفته است. مؤلف در قسمت گرایش‌های سیاسی ابن حوقل، فرضیه انتساب او به فاطمیان را رد می‌کند و می‌نویسد ابن حوقل نیازی نداشت تا در هیبت و صورت تاجران (اما در حقیقت به‌عنوان جاسوس فاطمیان) وارد اندلس شود؛ چراکه در آن دوره برای ورود به اندلس مانع و ملاحظه خاصی وجود نداشت.^۵ در قسمت نسخه‌ها و چاپ‌های صورۃ الارض به سال‌های چاپ و خصوصاً ترجمه‌های مختلف این کتاب اشاراتی شده است. در قسمت منابع اطلاعاتی ابن حوقل در تألیف صورۃ الارض نیز درباره سفرها و مشاهدات میدانی او، روایات شفاهی، و متون تخصصی و عمومی‌ای که از آن استفاده کرده، بحث شده است. نویسنده ابن حوقل را جز در یک مورد متأثر از اندیشه بطلمیوسی نمی‌داند و درباره تأثیرپذیرفتن ابن حوقل از اندیشه‌های جغرافیایی هندی نیز چنین نظری دارد.

در نظر عبود سمار جایگاه رفیع ابن حوقل در تاریخ علم به جهت توجه به جنبه‌های گوناگون اداری، اجتماعی، دینی، اقتصادی و...، و همچنین مشاهده عینی وقایع و پدیده‌هاست. در فصل دوم به تقسیم‌بندی ابن حوقل از شهرها و نواحی توجه شده که شامل اقلیم، کوره، ناحیه، جند (واحد ویژه تقسیم‌بندی شامات)، شهر (قصبه)، دهستان (رستاق)، روستا و منبر است.^۶

تقسیم‌بندی ابن حوقل از مناصب سیاسی نیز بدین ترتیب است: والی، قاضی، عامل، نیروی نظامی ویژه (صاحب‌المعونة)، شهردار، مسئول ضرابخانه و... اقوام مورد بحث ابن حوقل نیز به تفکیک در کتاب عبود سمار آمده و آداب اجتماعی هریک از آنها (با تأکید بر فرهنگ‌های متنوع پوشش در قرن چهارم هجری) مختصراً محل بحث قرار گرفته است. نویسنده در فصل سوم - که موضوع آن مسائل اقتصادی مورد توجه ابن حوقل است - در تلاش است تا جزییات کشت و زرع در بلاد اسلامی را از صورۃ الارض استخراج کند و البته به مقوله صنایع و معادن و تجارت نیز عنایت دارد.

فصل فرجامین کتاب عبود سمار مباحث مربوط به کمیت و کیفیت شهرهای مورد نظر ابن حوقل را در بر دارد و جنبه‌های تمدنی و فرهنگی صورۃ الارض را نشان می‌دهد. علاوه بر این، تعریف ابن حوقل از پدیده شهر به تعریفی که در دوره معاصر از آن می‌کنیم نزدیک است.^۷ به باور نویسنده ابن حوقل در وصف بناهای شهری معمولاً به معماری داخلی، بناهای مذهبی، بناهای اداری، بازارها، و ساختمان‌های نظامی توجه دارد و ضمناً جنبه‌های طبیعی شهرها را نیز مورد تدقیق قرار می‌دهد. نیز درباره عواملی که منجر به افول و نزول شهرها می‌شوند عامل طبیعی، سیاسی، تجاری، نظامی و اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کنند که تأثیر آنها را به ترتیب در وضعیت شهرهای کاث، منصوریه، بالس، حلب و طنبه می‌توان دید.

تحلیل

عبود سمار در کتاب خود تلاش کرده است تا با مرور جزیی مسائل و مطالب کتاب ابن حوقل، اندیشه‌ها و آرای او را صورت‌بندی کند و در نهایت به این سؤال اساسی پاسخ دهد: چرا صورۃ الارض اهمیت دارد؟ از آن جا که کتاب ابن حوقل به ابعاد گوناگون

^۵ سعد عبود سمار، ابن حوقل (دراسة تاریخیة فی کتابه صورۃ الارض)، ۱۹.

^۶ منظور از منبر شهری است که در آن نماز جمعه برگزار می‌شد.

^۷ سعد عبود سمار، ابن حوقل (دراسة تاریخیة فی کتابه صورۃ الارض)، ۲۱۷.

حیات انسانی در قرن چهارم می‌پردازد، عبود سمار نیز ناگزیر از طرح مسائل مختلف در موضوعات این کتاب است و به نظر می‌رسد که تقسیم‌بندی مطالب صورۃ الارض به چهار موضوع کلیات، اجتماع، اقتصاد و شهرنشینی، تقسیم‌بندی معقولی است. این تقسیم‌بندی/صورت‌بندی از یک سو ذهن مخاطب را در مطالعه و ارزیابی کتاب ابن حوقل از پراکندگی باز می‌دارد و از سوی دیگر نشانی از جامع‌الاطراف بودن ذهن ابن حوقل هم هست؛ چراکه کمتر موضوعی در جامعهٔ قرن چهارم وجود دارد که ابن حوقل بدان توجه نکرده باشد.

نویسنده در مقدمهٔ کتاب به انبوهی از آثار متقدم و متأخر که به‌نحوی به ابن حوقل و اثر مهم او پرداخته‌اند، اشاره می‌کند و بدین ترتیب کتابشناسی ابن حوقل نیز در ضمن کتاب عبود سمار در دسترس قرار گرفته است. وی به نقد منابع و متون مرتبط با زندگی و کارنامهٔ علمی ابن حوقل نیز عطف نظر دارد و خصوصاً نقد آثار مستشرقین در این موضوع، حائز اهمیت است.^۸

یکی از موضوعات مهم دربارهٔ کتاب صورۃ الارض شباهت‌های چشمگیری است که در بعض موارد با متن مسالک و ممالک اصطخری دارد و این مطلب از دیرباز مورد توجه محققان قرار گرفته است.^۹ عبود سمار با تطبیق بعض مطالب این دو کتاب نشان می‌دهد که حجم اضافات و محاسن کتاب ابن حوقل نسبت به کتاب اصطخری روشن است و این نکته را خصوصاً در مطالب مربوط به دریای خزر و جنبه‌های اقتصادی اقلیم عراق به‌وضوح می‌توان دید.^{۱۰}

به طور کلی تلاش نویسنده بیشتر معطوف به این بوده است که اثری جامع و مستقل دربارهٔ صورۃ الارض فراهم کند و ضمناً نقد نوشته‌های متقدم و متأخر در این موضوع را پیش چشم دارد. ایدهٔ محوری او و نتایجی که معمولاً از بررسی آراء مختلف ابن حوقل می‌گیرد، تصویری از ابن حوقل را برای خواننده ترسیم می‌کند که سازگار با اندیشه‌های معاصر باشد و خصوصاً در تلاش است تا نگاه ابن حوقل به مقولهٔ مدنیت و شهرنشینی را هم‌خوان با مطالعات و تحقیقات جدید در این حوزه نشان دهد.

مهم‌ترین محدودیت نویسنده در فراهم آوردن این اثر، قلت منابع مرتبط با موضوع پژوهش اوست و چنانچه خود یادآوری می‌کند بسیاری از کتاب‌های تراجم دربارهٔ ابن حوقل سکوت و یا به اختصار و به اجمال بحث کرده‌اند. با این همه، جست‌وجوی دقیق و فحص در مآخذی که به‌شکل غیرمستقیم به ابن حوقل مربوط‌اند و خصوصاً استفاده از نسخه‌های خطی عراق سبب شده است که کتاب عبود سمار بدل به مهم‌ترین و مفصل‌ترین پژوهش پیرامون زندگی و کارنامهٔ ابن حوقل گردد.

ارزیابی و نتیجه‌گیری

علی‌رغم اهتمام ویژه و شایستهٔ نویسنده در معرفی جامع ابن حوقل، روشن ساختن جایگاه او در تاریخ علم و نیز تفکیک و طبقه‌بندی دقیق مطالب صورۃ الارض، کاستی‌ها و کمبودهایی در کتاب عبود سمار وجود دارد که در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرد:

۱. هرچند نویسنده در ارزیابی ایده‌ها و عملکرد منتقدان ابن حوقل (خصوصاً شرق‌شناسان) موفق عمل کرده است، دربارهٔ آراء

^۸ سعد عبود سمار، ابن حوقل (دراسة تاریخیة فی کتابه صورۃ الارض)، ۱۷.

^۹ ابن حوقل، سفرنامه (ایران در صورۃ الارض)، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶، مقدمه، ۱۱.

^{۱۰} سعد عبود سمار، ابن حوقل (دراسة تاریخیة فی کتابه صورۃ الارض)، ۵۴.

ابن حوقل صرفاً به توصیف داده‌ها اکتفا کرده، از دریچه انتقادی با آن مواجه نمی‌شود. شایسته بود که بینش انتقادی نویسنده در سرتاسر کتابش نمود می‌یافت و بدین ترتیب مطالب از حالت وساحت توصیفی صرف خارج می‌شد.

۲. یکی از مهم‌ترین فواید تاریخی متن *صورة الارض* برای روزگار ما، اشاره صریح ابن حوقل به خلیج فارس و استفاده از عبارت «بحر فارس» است: «والذی یجب ان یذکر بعد الدیار العرب، بحر فارس. لأنه یشتمل علی اکثر حدودها و تتصل دیار العرب به و بکثیر من بلدان الاسلام و معتوره...»^{۱۱} بی‌اعتنایی نویسنده به این قسمت از *صورة الارض* جای تأمل و تأنی فراوان دارد و یکی از مهم‌ترین فواید اثر ابن حوقل در کتاب مورد بحث ما ناگفته باقی مانده است.

۳. پرواضح است که کتاب *صورة الارض* ابن حوقل سرشار از اسامی متعدد و مختلف است که از نام نواحی و شهرهای مختلف تا نام پدیده‌های طبیعی (نظیر کوه‌ها، رودها، دریاها و...) را در برمی‌گیرد. همچنین عبود سمار (خصوصاً در مباحث مقدماتی کتاب) به نویسندگان و مورخان و آثار بسیاری ارجاع داده است که تنوع آن را در فهرست منابع کتاب می‌توان دید. با در نظر گرفتن این ملاحظات، ضرورت تهیه فهرست‌های راهنما (نام کسان، نام‌های جغرافیایی، عنوان کتاب‌ها و...) برای این کتاب بدیهی به نظر می‌رسد تا خواننده در میان انبوه نام‌ها و نوشته‌ها به سهولت بتواند به مطلب مورد نظر خود رجوع کند، اما این فهرست‌ها برای کتاب تهیه نشده است.

با این همه، کتاب عبود سمار قطعاً منبع پرفایده‌ای درباره ابن حوقل و سهم او در تاریخ علم در جوامع اسلامی است که با نثری روشن و عاری از خودنمایی نوشته شده است. طیف مخاطبان این کتاب نیز گسترده است و پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های جغرافیا، تاریخ، جامعه‌شناسی تاریخی، انسان‌شناسی و... را در برمی‌گیرد که هرکدام به فراخور رشته و حوزه مطالعاتی‌شان می‌توانند از مطالب آن بهره‌مند گردند.

---

^{۱۱} ابی القاسم بن حوقل النصیبی، *صورة الارض*، بیروت: منشورات دار مکتبة الحیة، ۱۹۹۲م، ۴۸